

Svoboda vnitřní a vnější

Oblastí, kde byla svoboda známa odjakživa – jistě ne jako problém, ale jako zkušenost každodenního života – je politická sféra. Dokonce i dnes, bez ohledu na to, zda si toho jsme či nejsme vědomi, hovoříme-li o problému svobody, musíme mít na mysli otázku politiky, fakt, že člověk je bytost, které je dáno jednat. Vždyť jednání a politika jsou mezi všemi schopnostmi a možnostmi lidského života tím jediným, o čem bychom nemohli ani uvažovat, kdybychom nepředpokládali, že svoboda existuje. Sotva lze hovořit o jediném politickém problému a zároveň se nedotknout, implicitně či explicitně, problému lidské svobody. Svoboda mimo to není, přesně řečeno, jen jedním z problémů a fenoménů politické sféry, jako právo nebo rovnost; i když jen zřídka – v časech krizí a revolucí – se svoboda stává přímým cílem politického jednání, ve skutečnosti je pravou příčinou toho, že lidé žijí společně v politických útvarech. Bez ní by politický život jako takový neměl smysl. Raison d'être politiky je svoboda a jejím zkušenostním polem je jednání.

Tato svoboda, kterou ve všech politických teoriích považujeme za samozřejmou, a musí ji brát v potaz dokonce i ti, kdo vychvalují tyranii, je pravým opakem "vnitřní svobody", niterného prostoru, do něhož mohou lidé uprchnout před donucováním zvnějšku a cítit se zde svobodnými. Vnitřní citění zůstává bez vnějších projevů, a je tudíž samozřejmě politicky irelevantní. Ať už je jeho oprávnění jakékoli a i když je v pozdním starověku popsáno velmi výmluvně, jde o jev historicky pozdní; původně bylo toto citění výsledkem odcizení se světu, kdy světské zkušenosti byly transformovány ve zkušenosti se sebou samým. Zkušenost vnitřní svobody je odvozená, vždy již předpokládá ústup ze světa, který svobodu odepřel, do nitra sebe sama, kam nikdo jiný přístup nemá.

(Arendtová, H.: Mezi minulostí a budoucností, Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2002, s. 131.)

„Liberté, égalité, fraternité.“ Slavné heslo francouzské revoluce je jen jedním z mnoha dokladů skutečnosti, že pro moderní společnost není již svoboda jen jedním z mnoha filosofických problémů či jednou z mnoha hodnot, ale hodnotou ústřední. Není snad revoluce v moderních dějinách, která by nemluvila o svržení tyranie a nastolení svobody. Občanské svobody jsou skloňovány ve všech ústavách moderních států a to včetně těch, ve kterých jsou ve skutečnosti hrubě porušovány. Svoboda chápaná jako vnější politická svoboda je poměrně snadno srozumitelným pojmem. Zcela prakticky dává prostor svobodnému jednání ve sdíleném politickém prostoru a přitom může být jasně ohraničena zákonem. Je možné poměrně snadno ověřit, jestli a v jaké míře v určité oblasti existuje – jestliže kupříkladu v některém státě musí veškeré tiskoviny projít cenzorským úřadem, řekneme, že zde chybí svoboda slova. Svoboda vnitřní je oproti tomu těžko uchopitelná. Většina z nás vychází v každodenním životě z intuitivního předpokladu, že naše činy a slova vycházejí z našich vlastních svobodných rozhodnutí. Pro tuto vnitřní svobodu však nemáme jasnou definici, natož důkaz. Její bezprostřední vliv si nemůžeme nijak ověřit. Je tedy možné tvrdit, že vnitřní svoboda nemá pro praktický život žádný reálný význam a je proto zcela politicky irelevantní. Ba co víc, že může pro mnohé sloužit jako únik před odpovědností svobodně jednat ve

vnějším prostoru tohoto světa. Stojí svoboda vnitřní a vnější skutečně v takto příkrém protikladu? A je právě jen vnější svoboda relevantní pro otázku svobody slova?

Zdá se, že pro Hanu Arendtovou je odpověď na tyto otázky jasná: mezi svobodou a jednáním existuje natolik silná souvislost, že se svoboda může projevit pouze v činu. Člověk je pro ni „bytosť, které je dáno jednat.“ V další části eseje *Co je svoboda?*, jejíž úryvek je citován v úvodu, nacházíme ještě jednu charakteristiku lidskosti: „to be human and to be free are one and the same. God created man in order to introduce into the world the faculty of beginning: freedom.“¹ Jde sice o autorčin výklad k chápání svobody a stvoření u Augustina, ale právě na tomto základě autorka představuje své vlastní chápání svobody, ač je jistě méně teologické než Augustinovo. Svoboda je schopností tvořit a každý lidský čin je aktem stvoření, nového počátku. V tomto smyslu může Arendtová označit každý svobodný lidský skutek za zázrak, a to nikoli zázrak chápáný povrchně jako nějaký nadpřirozený magický trik, ale „only what all miracles, those performed by men no less than those performed by a divine agent, always must be, namely, interruptions of some natural series of events, of some automatic process, in whose context they constitute the wholly unexpected.“² Má-li být lidské jednání svobodné, pak musí už ze své podstaty přesahovat mechanický řetězec příčiny a následku a dotýkat se tajemství. Na tom nic nemění ani skutečnost, že těmito malými „zázraky“ je lidský život natolik naplněn, že se zdají být něčím zcela všedním. Jejich všednost a zázračnost se navzájem doplňují, protože „in the realm of human affairs, we know the author of the “miracles”. It is men who perform them – men who because they have received the twofold gift of freedom and action can establish a reality of their own.“³ Právě ona schopnost proměňovat realitu tohoto světa nakládá odpovědnost nejen na obec (nezapomínejme, že z řeckého slova pro obec – *polis*, je odvozen i náš termín politika), která má poskytnout prostor svobodě jakožto aktivnímu jednání, ale i na jednotlivce. Ten je darem svobody povoláván k tomu, stát se v pravdě spolustvořitelem tohoto světa.

Moc jednat a tvořit, spojená s darem svobody, však může vést k obrovské úzkosti a k řešení naprosto opačnému. Ke stažení se do vlastního nitra, do prostoru naší soukromé vnitřní svobody; svobody od zásahů a nároků vnějšího světa, ve které se můžeme ukrýt, aniž bychom vnímali zodpovědnost za stav světa, v němž žijeme. Snad proto vnímá Arendtová vnitřní svobodu v tak ostrém kontrastu ke svobodě „vnější“ – je jí jen únikem před praktickým svobodným jednáním. Svobodu vnitřní označuje za zkušenost pouze odvozenou, protože ji považuje za pokus filosofů přenést svou praktickou zkušenost s vnější politickou svobodou do prostoru vlastního nitra ve chvíli, kdy se jim vnější svoboda zdá být nedostatečnou. Brání se představě, že ideálem politické svobody je uspořádání, které dává každému především prostor k tomu nebýt rušen ve svém soukromí a tam si moci bez ohledu na vnější vlivy

¹ „být lidský a být svobodný je jedno a totéž. Bůh stvořil člověka, aby vnesl do světa schopnost začínat: svobodu.“ (vlastní překlad) ARENDT, Hannah. *Between Past and Future. Eight Exercises in Political Thought*. New York: Penguin Books, 2006. ISBN: 9781101662656. Str.166

² „jen to, čím všechny zázraky, ty vykonávané lidmi neméně než ty vykonávané božským původcem, musí být, totiž přerušením nějakého přirozeného sledu událostí, nějakého automatického procesu, v jehož kontextu představují cosi zcela nepředvídatelného.“ (vlastní překlad) Tamtéž. Str. 166

³ „ve sféře lidských záležitostí známe původce těchto „zázraků“. Jsou vykonávány lidmi – lidmi, kteří proto, že přijali podvojný dar svobody a jednání, mohou vytvářet svou vlastní realitu.“ (vlastní překlad) Tamtéž. Str. 169

dosahovat vyšších cílů, ať už intelektuálních či duchovních. Tato „svoboda“, ve které je každý uzavřen do svobody svého soukromého prostoru, kde má nade vším kontrolu, aniž by přitom interagoval se svými bližními, je podle ní při vnějším pohledu pravou definicí tyranie. Pokud politika nevytváří svobodný prostor pro jednání, nelze vůbec mluvit o lidské svobodě, protože bez ohledu na vnitřní pocit svobody nemůže člověk to, co si ve svém nitru svobodně zvolí, proměnit ve skutek.

Svoboda slova jako by do tohoto konceptu skvěle zapadala. Slovo je ve své podstatě činem. Aby mělo jakoukoli váhu, musí být vysloveno či napsáno, vypuštěno do reálného světa mimo naše nitro. Slova mají moc a mnohdy nedozírné politické následky. Solženicyn praví se ve své *Řeči o pravdě*, že „Jedno slovo pravdy převáží celý svět.“⁴ Slovo pravdivé a odvážné dokáže ve své zdánlivé bezmocnosti vyděsit a otrást i zdánlivě všemocnými režimy. Stačí jen vzpomenout na slavné texty *2000 slov* Ludvíka Vaculíka, na kratičký text *Charty 77* či na provolání *Několik vět*. Bylo by samozřejmě naivní se domnívat, že za pádem režimu stála pravdivost a krása několika slov či vět (v tomto směru byla rozhodující především upadající ekonomika a neschopnost představitelů režimu přistoupit k jakékoli reformě), ale tyto texty se mohly stávat oním činem–zázrakem, který naruší mechanický řetězec očekávatelných událostí a vnese do šedi každodenní skutečnosti nový impuls stvořitelské originality a záblesk naděje. Nelze však nevidět i druhou odvrácenou tvář slova – tvář zjednodušující, manipulativní, nenávistnou a destruktivní. Podobu slova v naší době obnažovanou a zesilovanou prostřednictvím sociálních sítí. Moc slova se neprojevuje jen ve vznešených politických provoláních a vlivných uměleckých dílech, ale také třeba v nedávném útoku na Kapitól ve Spojených státech. Zde se virtuální výkřiky jako „RIGGED ELECTION“ nebo „STOP THE STEAL“ proměnily ve zcela reálné fyzické násilí. V dobrém i ve zlém je tak slovo počátečním impulsem a aktem stvoření. O spojitosti mezi stvořením a slovem se přesvědčujeme v běžném lidském životě, když svými slovy vytváříme umělecká díla či politické ideologie, navazujeme vztahy a ovlivňujeme mínění druhých.

Se stvořením slovem se však setkáváme i v mýtické podobě, tak jak ji poznáváme na začátku biblické knihy Genesis a zejména pak ve slavném prologu k Janově evangeliu: „Na počátku bylo Slovo... Všechno povstalo skrze něj a bez něj nepovstalo nic, co je.“⁵ Zde se však již význam „Slova“ proměňuje. Pojem Λόγος – *Logos* – „Slovo“ si zde evangelium vypůjčuje z řecké filosofie. Řecký termín *Logos* se dá překládat jako slovo či řeč, ale také jako myšlenka, smysl a význam. Mluvíme-li o svobodě slova, nebo ještě lépe, jak to definuje *Listina základních práv a svobod* „svobodě projevu“, máme na mysli onen první „vnější“ význam, který lze jasně politicky a právně chránit a zároveň mu nastavit hranice. Přitom ovšem platí, že slovo v tomto smyslu je vždy zjednodušující. Snaží se neúplně uchopit a srozumitelně popsat tajemství bytí, podobně jako matematika zjednodušuje realitu do nám srozumitelných znaků. Na rozdíl od matematických symbolů jsou však slova ohebná a manipulovatelná. Jestliže bylo na začátku eseje citováno heslo francouzské revoluce, nelze opominout, že nejsilnějším symbolem tohoto hnutí za „svobodu, rovnost a bratrství“ se

⁴ SOLŽENICYN, Aleksandr Isajevič. *Řeč o pravdě*. Překlad Jiří Kovtun. Paris: Svědectví. Str. 28

⁵ Jan 1,1.3 B21

nakonec stala gilotina. Právě na tuto zrádnost slov upozorňuje Václav Havel ve *Slově o slovu*: „Každé v sobě obsahuje i osobu, která ho vyslovuje, situaci, v níž ho vyslovuje, a důvod, proč ho vyslovuje. Totéž slovo může jednou zářit velkou nadějí, podruhé vysílat jen paprsky smrti. Totéž slovo může být jednou pravdivé a jednou lživé, jednou oslňující a jednou šálivé, jednou může otevírat nádherné perspektivy a jednou může jen pokládat na zem kolejnice, vedoucí do celých souostroví koncentračních táborů.“⁶ Lze se však setkat i s druhým zmíněným významem slova *Logos* – u stoiků, později Plótína a novoplatoniků a v křesťanské filosofii. Je zde všeobjímajícím životodárným principem, někdy dokonce totožným s Bohem. „Slovo“ se zde setkává s tajemstvím, se smyslem, není už jen jeho zjednodušujícím popisem. Tajemství se lze dotknout ve svobodném prostoru vlastního nitra, a ani tam ho však není možné intelektuálně či mysticky uchopit. Dotek tajemství, naše komplikované pocity, smysl přítomný v našich myšlenkách, to vše dokážeme převést do slov jen částečně. V našem nitru se však nachází pravý smysl našich myšlenek dříve, než ho obalíme do nepřesných a snadno zneužitelných slov. A právě z tohoto niterného prostoru, o němž můžeme přinejmenším věřit, že je svobodný, vycházejí naše slova a činy.

Jestliže však naše slova a činy vycházejí z impulsů našeho nitra, což nepopírá ani sama Arendtová, pak ani vnější svobodu našich skutků nelze oddělit od svobody vnitřní, kterou jsou vedeny. Je naprosto pochopitelné, že se Arendtové v textu týkajícím se především politické filosofie, nechce věnovat všem debatám týkajícím se vnitřní lidské svobody či svobodné vůle. Pro otázku politické svobody je skutečně zcela irelevantní, zda vnitřní svobodné rozhodování vychází spíše z rozumu, z vůle, z citu či ještě něčeho jiného. Avšak otázka existence vnitřní svobody – toho, jestli se v člověku nachází cosi, co přesahuje pouhý fyzický determinismus daný procesy v našem těle i předurčenost našeho života prostředím, v němž jsme byli vychováni – je otázkou naprosto klíčovou i pro sféru praktické politiky. Ač se zdá nemožné existenci této vnitřní svobody kdy přesvědčivě dokázat, je víra v ni a naše spíše intuitivní než racionální přesvědčení o její existenci podmínkou toho, abychom mohli vůbec mluvit o svobodě politické. Pokud totiž nemáme reálnou možnost rozhodovat se skutečně svobodně, svobodně a alespoň částečně racionálně si volit mezi dobrým a zlým (či přinejmenším lepším a horším), svobodně se rozvíjet, proměňovat a zlepšovat, pak svoboda politická ztrácí jakékoli racionální a morální opodstatnění. Pokud jsou naše slova a činy ve skutečnosti nesvobodným produktem řetězce příčin a následků, pak nejsou žádným projevem našeho lidství, a jsou-li tvrdě omezeny i zvnějšku, nesráží to nijak naši lidskou důstojnost. Ve společnosti robotů předem naprogramovaných ke každému zdánlivě promyšlenému rozhodnutí a ke každému výlevu citu nemůže ani bezbřehá politická svoboda změnit nic na jejich jednání. Neexistuje žádná odpovědnost za nesvobodná rozhodnutí, ale ani důvod proč špatně fungující stroj jednoduše nevyřadit z provozu místo toho, aby mu byla dána šance k novým lepším volbám a k prosazení vlastní tvůrčí originality. Sama Arendtová mluví o svobodě jako definující charakteristice lidství a každý tvůrčí čin svobody označuje v tomto smyslu za zázrak. Není ale právě vnitřní svoboda pravým prostorem oné „zázračnosti“? Ač je i naše vnitřní rozhodování v mnohém ovlivněno a omezeno vnějšími faktory – fyzickou

⁶ HAVEL, Václav. Slovo o slovu. *Kritický sborník*. [online] 1989. Číslo 4. Str. 7. Dostupné z: http://www.disent.usd.cas.cz/wp-content/uploads/Havel_kriticky_sbornik_1989_04_slovo_o_slovu.pdf

realitou našeho těla, naší výchovou – je právě cosi, co je překračuje a co můžeme nazvat zázrakem svobody, zdrojem naší lidské důstojnosti. A právě na uznání lidské důstojnosti a svobody stojí lidská práva a politické svobody, včetně svobody slova, které jsou pilířem fungování moderní *polis* – obce místní, státní i lidské.

Hranice mezi svobodou vnitřní a vnější není zdaleka tak ostrá, jak by se mohlo zdát z výchozího textu. Jestliže bylo výše řečeno, že činy a slova, jimiž je definována svoboda vnější, vycházejí z pokynů svobody vnitřní, pak nelze opomenout ani to, že tuto vnitřní svobodu lze různými prostředky omezovat a potlačovat z vnějšku. Pokusy podmanit si vnitřní prostor člověka nejsou zdaleka jen záležitostmi totalitních režimů. V systému liberální demokracie se jistě nesetkáváme s všudypřítomnou státní propagandou ani nám nehrozí převoz do převýchovného tábora. Ale i zde o ovládnutí našeho svobodného rozhodování dennodenně usilují reklamy, zkratkovité příspěvky na sociálních sítích či demagogické projevy některých politiků. A tak nestačí chránit pouze politické svobody, ale je třeba rozvíjet a kultivovat i svobodu vnitřní. V pokušení získat alespoň částečnou kontrolu nad vnitřním smýšlením člověka se totiž nakonec ocitá každá autorita, třebaže může být hnána sebelepšími úmysly. Skvěle to vystihuje úryvek z dopisu jednoho středověkého intelektuála: „Jeden doktor mi řekl, že ať bych ve snaze podvoliti se koncilu učinil cokoli, všechno je mi dobré a dovolené, a dodal: ‚Kdyby koncil řekl: ‚Ty máš jenom jedno oko,‘ ačkoli máš dvě, musil bys s koncilem vyznati, že tomu tak jest.‘ Řekl jsem mu ‚I kdyby mi to celý svět říkal, já maje rozum, jehož nyní užívám, nemohl bych to říci bez odporu svědomí.‘“⁷ Pokud pronikneme přes slupku středověkého patosu, je zde řečeno něco dosti podstatného i pro naše úvahy o svobodě vnitřní, o její souvislosti s rozumem a svědomím. Onen doktor si zcela správně uvědomuje nevyhnutelnost autority pro lidskou existenci ve společnosti. Svoboda nemůže nikdy zůstat zcela bez omezení – tak může být i v naší době souzen člověk, který zneužíval svobody slova k výzvám k násilí, či noviny, které by využily svého vlivu k vydání prokazatelně lživého článku. Avšak nechceme-li se dostat do absurdní situace, kdy pod vlivem vnější autority uznáváme, že máme jen jedno oko, musíme si uvědomit, že vnitřní svoboda není pouze prostorem libovůle, ale že může být před manipulativními zásahy zvnějšku smysluplně chráněna jen při zapojení rozumu a svědomí. Pouze ve chvíli, kdy nepřijímáme svobodu jen jako danost, ale uvědomujeme si, že musí být udržována a kultivována užíváním našeho rozumu a svědomí, se může tato svoboda stát zdrojem skutečně svobodného a odpovědného jednání.

Svoboda je jen jedna. Svobodu vnitřní nelze od svobody vnější oddělovat, neboť na ní stojí a z ní čerpá své morální opodstatnění. Tyto dvě svobody, či spíše dvě tváře svobody, se musí doplňovat, a je tedy zcela oprávněné kritizovat chápání svobody, které se soustřeďuje pouze na svobodu našeho vlastního nitra. Svoboda vnitřní je naší soukromou záležitostí, zatímco svoboda vnější je sdíleným prostorem, v němž máme zodpovědnost za druhé. Naše vnitřní chápání a cítění není bezvýznamné, ale pro druhé nabývá významu teprve ve chvíli, kdy ho proměníme ve slova a činy. Unikat pouze do své vnitřní svobody, aniž bychom byli ochotni vzít na sebe odpovědnost zasadit se také o svobodu vnější a v této svobodě jednat pro sebe i

⁷ HUS, Jan. *Sto listů M. Jana Husi*. 1. vyd. Přeložil B. RYBA. Praha: Jan Laichter, 1949. Str. 227-228

pro druhé, znamená darem svobody pohrdnout. Avšak existuje i opačný extrém: soustřeďovat se jen na vnější svobodu, jen na jednání, aniž bychom ho reflektovali a zabývali se jeho zdrojem. Staráme-li se jen o svobodu vnější, zatímco svobodu vnitřní odsouváme na druhou kolej jako příliš abstraktní teoretický problém bez praktického významu, může se až příliš snadno stát, že se i naše politické svobody vyprázdní a ztratí jakýkoli smysl. Hrozí, že budeme v okamžiku jejich omezení lhostejní, protože jsme se nenaučili čerpat ze své vnitřní svobody rozvíjené rozumem a svědomím. Právě tak vyprázdněnou se stává i svoboda slova bez rozvíjení svobodného myšlení a plného vědomí moci a zneužitelnosti našich slov. Neboť právě v uvědomění vnitřní svobody našeho rozhodování leží zdroj každého odpovědného slova a činu.